

The views taken up until the present on the question of the cult of personality can be, by and large, divided into two groups: Into the first group are classified the views according to which the personality cult was a consequence of deficiencies in Stalin's character and of mistakes of his theories, by saying that Stalin had misused power, overmounted the Party and the State etc. All the negative phenomena of that period are described as „personality cult“ and as consequences of this cult.

The second group embraces the views which describe the personality cult together with everything what was surrounding it, as a lawfully occurred phenomenon having its roots in the essence of the socialistic system and Marxian teaching. However incorrect we consider to be this kind of expounding the questions of the personality cult, it must be stated that socialism cannot be pleaded for by describing the personality cult with all its errors and crimes as a „necessity of the policy“ of the socialistic system in capitalistic encirclement.

Neither of the two concepts takes into account the historico-materialistic viewpoint. The cult, i. e., the veneration of a personality has its origin in the early stage of the development of human society, it was strengthened and spread in the system of slavery and in feudal society as a phenomenon of social relations of supremacy and subordination, as a means for their strengthening. Cult in whatever form is a phenomenon of backwardness and reaction, a form of suppression, a means by which classes ruling in antagonistic formations were enforcing the material and spiritual oppression of the people.

The cult of personality in socialistic society can exist only as a product of the deformation of the basic components of the socialistic system. In the historical development, socialism is subsequent to conditions which have existed in a country prior to revolution. The degree of development of a country before going the way to socialism influences both the tasks to be solved in the process of revolutionary development and the method and forms by which these tasks are to be realized. Leaving out of consideration the actual situation, yielding to the pressure of traditions and absoletisms results in the deformation of the new socialistic reality. The cult of personality in socialistic society is the consequence of a whole complex of objective and subjective factors which have deformed the basic principles of the socialistic system and Marxian teaching.

MOŽNOSŤ ZMENY SPOLOČENSKÝCH ZÁKONOV

VÁCLAV ČERNÍK

Problém zmeny spoločenských zákonov je jedným zo skúšobných kameňov celkovej koncepcie spoločenských zákonov. Podľa toho, ako ho rôzni autori riešia, možno usúdiť na hĺbku ich pochopenia špecifika spoločenských zákonov.

J. V. Stalin napr. kategoricky tvrdí, že ľudia môžu iba „objaviť... zákony, poznať ich, preštudovať ich, prihliadať k nim vo svojej činnosti, využívať ich v záujme spoločnosti, *nemôžu ich však zmeniť...*“ (podčiarkol V. Č.).¹ Tento názor úzko súvisí so Stalinovou koncepciou zákona, ktorá bola podstatným krokom späť oproti Marxovmu chápaniu kategórie zákona a postupne sa prekonáva v nových systémoch plánovania a riadenia socialistickej ekonomiky.

Ústredný problém si rozdelíme do troch otázok: 1. Menia sa objektívne zákony?

¹ J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socializmu v SSSR*, Bratislava 1952, 6.

2. Môžu ľudia teoreticky zvládnuť problém zmeny objektívnych zákonov? 3. Môžu ľudia prakticky ovládnuť zmenu objektívnych zákonov?

1. *Menia sa objektívne zákony?*

Nejasnosť Stalinových formulácií viedla svojho času niektorých marxistických autorov k popieraniu zmien objektívnych zákonov. Stalinov výrok, že ľudia nemôžu meniť objektívne zákony, obrátili na tvrdenie, že objektívne zákony sa nemenia.² Stalin sám si však dostatočne uvedomoval, že objektívne zákony sa „môžu a musia meniť“. Považoval dokonca otázku o zmenách objektívnych zákonov za teoreticky veľmi významnú,³ ale nevedel nájsť vnútorný „mechanizmus“ týchto zmien. Stalin totiž chybné zredukoval ten typ zákona, ktorý objavil Marx v *Kapitáli* a ktorý menujeme „dialektickým zákonom“,⁴ na klasický kauzálny zákon. Nikde sa neprepracoval k Marxovmu chápaniu zákona ako „formy pohybu vnútorného protirečenia“,⁵ ako „formy pohybu dialektického protirečenia v podstate vecí“. ⁶ O prírodných a spoločenských zákonoch hovorí len ako o „silách“. ⁷ Práve to je typické pre klasickú kauzálnu koncepciu zákona, v ktorej sa zákon chápe len ako nevyhnutný súvis medzi hlavnou príčinou (silou) a hlavným účinkom v určitom kauzálnom systéme.

No už Hegel dokazoval, že podstatou zákona nie je sila, ale rozdiel (protiklad) v podstate vecí, že zákon je pohyb vnútorného protirečenia, jednota vnútornej totožnosti a vnútornej negácie, princíp samopohybu.⁸ Aj Engels, ktorý pochopil zákon hlbšie ako Stalin, poukazoval (proti Helmholtzovi a v súhlase s Heglom) aj na to, že kategóriou sily sa nedá vyjadriť podstata zákona, že ňou v skutočnosti vyjadrujeme len „nedostatočnosť svojich vedomostí o povahe zákona a spôsobe jeho pôsobenia“, ⁹ že skutočnú povahu zákona treba hľadať v polarite. Marxov *Kapitál* je doteraz najucelenejším, špeciálnovedným dôkazom toho, ako dialektický zákon prehĺbuje kauzálny, vzťahový a klasifikačný zákon, ako aj toho, že tieto zákony sú len formami, v ktorých dialektický zákon vystupuje v rovinách skutočnosti. V. I. Lenin, ktorý chápal zákon rovnako hlboko ako Marx, takisto považoval Heglovo zblíženie kategórie zákona s princípom samopohybu za „veľmi dôležité“. ¹⁰ Lenin navyiac načrtnol niektoré závažné myšlienky o logickej stránke dialektického vedeckého zákona.

² Pozri napr. štúdiu význačného slovenského marxistu S. Felbera *Vedecký zákon*. Slovenský filozofický časopis (1953) č. 1, 66.

³ J. V. Stalin, *Spisy* 9, Bratislava 1953, 163–168.

⁴ Termín „dialektický zákon“ na označenie zákona, ktorý je hlbší ako kauzálny zákon, použil prvý V. Filkorn v práci *Metóda vedy*, Bratislava 1956.

⁵ Josef Cibulka, *Přinos Marxova Kapitálu k poznání společenských zákonů*, Praha 1962, 5.

⁶ Václav Černík, *Dialektický vedecký zákon*, Bratislava 1964, 43.

⁷ J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socializmu v SSSR*, Bratislava 1952, 6, 10.

⁸ G. W. Hegel, *Wissenschaft der Logik II*, Leipzig 1951, 496–497.

⁹ F. Engels, *Dialektika přírody*, Bratislava 1963, 69. Niektorí autori si nedostatočne uvedomujú, že kauzálnu koncepciu zákona ako sily kritizovali z dvoch strán. Sprava ju napadal Hume a jeho epigóni. Pod rúškom zamietania antropomorfozovania zákona redukovali kauzálny zákon na funkcionálny vzťah, resp. na ľudskú, matematickú funkciu. Klasikovia marxizmu kritizovali koncepciu zákona ako sily zľava. Neodmietali fakt dynamičnosti zákona, chápali ju však hlbšie — ako dynamičnosť vnútorného protirečenia. To im umožnilo zblížiť pojem dynamičnosti s pojmom štatističnosti podobne, ako to dnes robí moderná fyzika.

¹⁰ V. I. Lenin, *Spisy* 38, Bratislava 1961, 194, 239.

Klasický kauzálny vedecký zákon nepostačuje k poznaniu procesu zmeny objektívnych zákonov. Na jeho základe je síce možné opísať fakt, že za určitých podmienok prestáva určitý zákon pôsobiť („stráca svoju silu“) a iný zákon začína pôsobiť („nadcobúda na sile“). J. V. Stalin napr. píše, že spoločenské zákony „prestávajú pôsobiť v dôsledku nových ekonomických podmienok a odchádzajú zo scény, aby uvoľnili miesto novým zákonom, . . . ktoré vznikajú na základe nových ekonomických podmienok“.¹¹ V antropomorfizujúcej forme sa tu konštatuje fakt podmienenosti zákona. Pokiaľ však bude zákon vystupovať len ako sila, budú podmienky zákona vystupovať voči zákonu *ako niečo vonkajšie*.

Ak chceme pochopiť problém zmeny objektívnych zákonov, musíme prejsť *od analýzy vonkajších podmienok prejavu zákona k analýze vnútorných podmienok jeho platnosti*, t. j. podmienok, ktoré sú jeho „východiskom a oporou“ (Marx). Rozdiel medzi vnútornými a vonkajšími podmienkami nie je absolútny, ale platí vždy vo vzťahu k určitému zákonu a treba ho rešpektovať. So zmenou vonkajších podmienok sa bezprostredne mení len forma prejavu zákona, prípadne tá či oná jeho modifikácia. Vnútna dialektika zákona je však v pomere k vonkajším okolnostiam relatívne stála. Celkom iná je závislosť zákona od jeho vnútorných podmienok: s ich zmenou sa mení bezprostredne i sám zákon.

V rovine klasického kauzálneho vedeckého zákona vystupuje rozdiel medzi vonkajšími podmienkami prejavu a vnútornými podmienkami platnosti zákona iba ako rozdiel medzi hlavnými a vedľajšími podmienkami. Vnútné podmienky zákona sa tu osvetľujú *iba ako východisko* determinujúce zákon. Treba ich však pochopiť súčasne ako *výsledok* vlastného pôsobenia zákona. *Vnútné podmienky platnosti objektívneho zákona sú podmienky, za ktorých vzniká zákonu imanentné dialektické protirečenie; sú to také podmienky, ktoré boli pôvodne východiskom zákona a ktoré sa so vznikom daného zákona znova reprodukovujú ako výsledok jeho vnútornej dialektiky*. Napríklad východiskom kapitalistickej výroby bolo odlúčenie výrobu práce od práce samotnej. „Len čo kapitalistická výroba raz stojí na vlastných nohách, nielenže toto odlúčenie zachováva, ale ho aj v čoraz väčšom meradle reprodukuje.“¹² Determinujúce sa stáva determinovaným a determinované znova determinujúcim.

Tento proces *samodeterminácie*¹³ (samopohybu, vnútorne nevyhnutného pohybu) je *vlastný každému objektívnemu zákonu. Bez neho nemôže ani jeden zákon existovať už preto, že vnútorné podmienky, ktoré boli jeho historickým východiskom, stávajú sa časom čímsi mizivo malým*. (Napríklad pôvodný kapitál sa stáva mizivo malým v porovnaní s akumulovaným kapitálom.) Pritom čiastkový samopohyb sa včleňuje do všeobecnejšieho samopohybu, všeobecnejší samopohyb ešte do všeobecnejšieho, až napokon všetky kvalitatívne odlišné procesy samopohybu sú len momentmi samopohybu hmoty ako takej.¹⁴

¹¹ V. J. Stalin, *Ekonomické problémy socializmu v SSSR*, Bratislava 1952, 7.

¹² K. Marx, *Kapitál I*, Bratislava 1959, 765.

¹³ Termín „samodeterminácia“ používa i M. Bunge (*Pričinnosť*, Moskva 1962), ale v inom zmysle. Chápe samodetermináciu iba ako inerciu, dialektické protirečenie považuje za prežitok romantizmu, samodeterminácia je podľa neho nekauzálna (jestvuje za oblasťou kauzality).

¹⁴ O včlenenosti čiastkových samopohybov do všeobecnejších podrobnejšie pozri v citovanej knihe J. Cibulku.

Zákonný proces samodeterminácie zásadne nemožno osvetliť z hľadiska klasického kauzálneho vedeckého zákona. Súčasná veda si to uvedomuje čím ďalej, tým viac.¹⁵ Pri klasickom kauzálnom zákone ide o jednosmerný súvis medzi určujúcim a určovaným činiteľom; tieto činitele sa vždy rozdeľujú medzi dve substancie. V procese samodeterminácie však „určujúci a určovaný činiteľ sú a zostávajú dvoma stránkami toho istého celku“, pričom ich vzťah je „formou pohybu protirečenia tohto dialektického celku“.¹⁶ Len čo sa sformuje komplex vnútorných podmienok určitého zákona, vzniká dialekticky protirečivá podstata, zodpovedajúca tomuto zákonu. Zákon je formou pohybu daného protirečenia v podstate. Vzájomný pohyb podstatných, rozdielných (protikladných) stránok daného dialektického celku je hybnou silou, ktorá obnovuje vnútorné podmienky zákona. Bez tohto procesu samodeterminácie by zákon nebol tým, čím je, t. j. *relatívne stálym* vzťahom podstát, *tendenciou zotrvačnosti* (trvácnosti) daného dialektického celku na jednej strane a *tendenciou jeho vývinu a zmeny* na strane druhej.

Proces pôsobenia zákona nevedie spravidla len k *prostej*, ale k *rozšírenej* reprodukcii jeho vnútorných podmienok. Pôsobenie zákona sa pritom zosilňuje a sféra jeho pôsobenia sa rozširuje. (Napríklad zákon hodnoty pôvodne vystupoval ako zákon náhodilej výmeny prebytkov; za kapitalizmu si už podrobuje celý svet tovarov ako aj pracovnú silu, ktorá tovar vyrába.) *Vnútorná dialektika zákona môže koniec koncov priviesť k vzniku nového komplexu vnútorných podmienok, ktorý sa stane východiskom nového zákona.* V niektorých prípadoch sa zákon menej vyvinutého procesu zachováva ako všeobecná forma špecifického zákona vyvinutejšieho procesu. (Napríklad $Z_{ab} [A, B]$ sa mení na $Z_{abc} [A, B, C]$, resp. na $Z_{abc} [Z_{ab}, C]$.) Marx napr. ukazuje, že za určitých podmienok sa „zákon privlastňovania, čiže zákon súkromného vlastníctva, založený na tovarovej výrobe a na tovarovom obeh, mení svojou vlastnou vnútornou, neodvratnou dialektikou na svoj priamy opak“, na záklon kapitalistického privlastňovania a stáva sa „formou“ nového „obsahu“.¹⁷

V iných prípadoch zákon menej vyvinutého procesu svojou vlastnou vnútornou dialektikou smeruje k takému bodu, v ktorom jeho imanentné podmienky zanikajú a vznikajú nové podmienky, ktoré sa stávajú východiskom nového zákona vyvinutejšieho procesu. Starý zákon sa tu nezachováva ako abstraktný obsah nového zákona, ale zaniká. Táto premena jedného špecifického zákona na iný je však vždy sprostredkovaná určitým všeobecnejším zákonom, ktorý je ich všeobecnou formou. (Je to zrejmé zo symbolického zápisu: $Z_{abc} [A, B, C]$ sa mení na $Z_{abd} [A, B, D]$, ich premena sa sprostredkuje $Z_{ab} [A, B]$.) Napríklad zákon nadhodnoty svojou vnútornou dialektikou privádza k takému bodu, v ktorom sa stáva nevyhnutnou revolučnou premienou kapitalizmu na socializmus. V tomto procese zaniká zákon nadhodnoty a vzniká nový zákon nadproduktu vytvoreného

¹⁵ Pozri napr. Heisenbergovu stať v zborníku Einstein i rozvitie fiziko-matematičeskoj mysli, Moskva 1962, 65; Fokovu a Akčurinovu stať v zborníku Filozofické problémy súčasnej fyziky a astronómie, Bratislava 1962, 172, 294.

¹⁶ J. Cibulka, *Přinos Marxova Kapitálu k poznání společenských zákonů*, Praha 1962, 67.

¹⁷ K. Marx, *Kapitál I*, Bratislava 1959, 617.

pre spoločnosť. Táto premena je možná preto, že samopohyb kapitálu ako aj samopohyb socializmu sa včleňujú do samopohybu spoločnosti ako takej, že protirečenie medzi prácou a kapitálom je špecifickou formou všeobecnejšieho protirečenia medzi výrobnými silami a výrobnými vzťahmi. Všeobecný zákon záväzného súladu výrobných síl a výrobných vzťahov je tu zákonom zmeny základného zákona kapitalizmu na základný zákon socializmu.

Všeobecnejší samopohyb vystupuje vo vzťahu k menej všeobecnému samopohybu ako článok sprostredkujúci jeho premenu na iný samopohyb. Pritom vznikajú a zanikajú môžu len zákony čiastkových samopohybov. Najvšeobecnejšie zákony, ktoré sú formou samopohybu hmoty ako takej, nevznikajú ani nezanikajú. Jestvujú však len ako všeobecné formy konkrétnych procesov, ako všeobecná zákonitosť ich zmeny.

*

1. Aby sme pochopili zmenu objektívneho zákona, musíme rozlíšiť medzi vonkajšími podmienkami prejavu zákona a vnútornými podmienkami jeho platnosti, t. j. podmienkami, ktoré sú jeho východiskom a ktoré sa reprodukovujú vnútornou dialektikou zákona ako výsledok jeho vlastného pôsobenia. Spolu s tým treba prejsť od klasickej kauzálneho chápania zákona ako sily k dialektickému chápaniu zákona ako formy pohybu dialektického protirečenia v podstate predmetov.

2. So zmenou vonkajších podmienok sa bezprostredne mení forma prejavu zákona. S relatívnymi zmenami vnútorných podmienok platnosti zákona sa zosilňuje (zoslabuje) pôsobenie zákona a rozširuje (zužuje) sféra jeho pôsobenia. Zmena celého komplexu vnútorných podmienok vedie k premene daného zákona na iný zákon. Pôvodný zákon sa pritom môže zachovávať ako všeobecná forma nového zákona, alebo zaniká a ustupuje mu miesto. Zmena špecifických zákonov sa sprostredkuje všeobecným zákonom.

2. Môžu ľudia teoreticky zvládnuť problém zmeny zákonov?

— V Stalinovej téze, že ľudia nemôžu meniť spoločenské zákony, je racionálne to, že ľudia nemôžu tieto zákony meniť ľubovoľne, priamo, že ich nemôžu zmeniť svojím myslením, svojou teoretickou činnosťou, že na to nepostačuje prosté poznanie objektívnej nevyhnutnosti. Obrovský význam teórie je však v možnosti predvídania vývinu vnútornej dialektiky objektívnych zákonov. Treba osvetliť, aká musí byť hĺbka teoretického myslenia, aby sme vedeli vedecky predvídať zmenu objektívnych spoločenských zákonov.

Je frázou, keď niekto hovorí o nevyhnutnosti štrukturálnych zmien v ekonomike, o perspektívnom plánovaní týchto zmien — a súčasne redukuje dialektický zákon na kauzálny, vzťahový alebo klasifikačný zákon. Tieto *preddialektické typy vedeckých zákonov neumožňujú predvídať zmeny v rovine podstaty predmetov. Podstata vecí sa v nich zobrazuje iba ako niečo dané. Preto na ich základe možno predpovedať budúci stav systému len vtedy, keď sa podstata systému nemení.* Tam, kde sa podstata systému mení, stáva sa vedecká predpoveď, založená na preddialektickom vedeckom zákone, nemožnou. Pre ľudí, ktorí nepoznajú

dialektický zákon, tu jestvujú absolútne hranice vedeckého predvídania (B. Russell a i.).

Pokiaľ nepochopíme ekonomické zákony socializmu ako dialektické zákony, nevyhneme sa známej chybe, keď štruktúra výroby v budúcich rokoch sa plánuje iba ako kvantitatívne rozvinutie terajšej štruktúry výroby. Dôsledkom takej chyby je vznik disproporcií medzi spoločenskou potrebou úžitkových hodnôt a faktickou výrobou úžitkových hodnôt, zaostávanie za svetovým vývinom vedecko-technickej revolúcie a pod. Práve na odstránenie tohto nedostatku sa zameriava nový systém plánovania a riadenia socialistickej ekonomiky.

Na to, aby ľudia mohli vedecky predvídať zmenu v rovine podstaty, musia poznať zákon zmeny podstaty, formu pohybu a vývinu dialektického protirečenia v podstate predmetov, t. j. dialektický zákon. Štúdium protirečenia v podstate predmetov vedie k prekonaniu klasického pohľadu na podstatu ako na niečo iba dané. Umožňuje adekvátnejšie zobrazit podstatu ako *tendenciu*, odhaliť vnútornú genézu procesov, vývin ich vnútornej štruktúry, vznik a zánik podstaty. *Myšlienkové rozvinutie dialektického protirečenia do budúcnosti umožňuje predvídať budúci stav systému i v tom prípade, že sa podstata systému bude zákonite meniť.* Ide o vedecké predvídanie, ktoré sa kvalitatívne líši od vedeckých prognóz, založených na predialektických typoch vedeckého zákona. Jeho príkladom je Marxova a Leninova predpoveď hlavných zákonov komunizmu (ide o predpoveď vzniku nových zákonov).

Marx však nerozpracoval dialektický vedecký zákon filozoficky explicitne. Máme, ako hovorí Lenin, iba logiku, resp. dialektiku jeho *Kapitálu*. Engels vo svojich filozofických prácach, opierajúcich sa o vtedajší stupeň vývinu prírodných vied, príliš zdôrazňoval vonkajšiu polaritu, namiesto vnútorného protirečenia. Leninove myšlienky o dialektickom zákone sú hlboké, filozoficky explicitné, ale fragmentárne.¹⁸ Už preto potrvá dlhší čas, než sa marxistická filozofická tvorba dostane na úroveň Marxovej a Leninovej analýzy objektívnych zákonov. Okrem toho tu pôsobil kult osobnosti J. V. Stalina. Jeho klasicky kauzálne chápanie zákona sa svojho času vydávalo za vrchol marxistickej analýzy. V tomto duchu sa tiež interpretoval Marx a Lenin. Kategória zákona a kategória protirečenia sa rozvíjali nezávisle jedna od druhej, zatiaľ čo prínos marxizmu je práve v ich zblížení.

Dialektická koncepcia zákona sa niekedy zredukovala až na aristotelovské, klasifikačné, úzko kvalitatívne chápanie zákona. Takýto sebe nepodobný „marxizmus“ sa potom pochopiteľne stával brzdou vedeckého pokroku, pretože veda sa už dávno nemôže zaobísť bez kvantitatívnej analýzy, bez vzťahového zákona a kauzálneho zákona. Hamoval okrem iného aj aplikáciu kvantitatívnych metód v politickej ekonómii a teórii riadenia spoločnosti a pod. Nemohol ukazovať cestu ani v metodologických otázkach prírodných vied, ktoré živelne prekonávajú

¹⁸ Autori, ktorí čítajú Leninov konšpekt Heglovej *Logiky* bez znalosti Hegla, spravidla nechápajú, že jednotlivé Leninove výroky o zákone sa týkajú rôznej hĺbky poznania zákona. Vydávajú za dialektický zákon i Leninove charakteristiky predialektických typov zákona. Špecifikum dialektického zákona im preto uniká.

klasicky kauzálne poňatie zákona i mechanistický determinizmus, ktorý je jeho absolutizáciou.

XX. sjazd KSSS je logickým začiatkom procesu, v ktorom sa súčasná marxistická filozofická tvorba postupne znovu dostáva na úroveň myslenia klasikov. Spolu s tým sa vytvárajú nevyhnutné podmienky pre to, aby sa rozvinula až na úroveň súčasnej vedy a praxe. V danej súvislosti ide predovšetkým o pochopenie, že jestvuje hlbší a všeobecnejší typ (objektívneho a vedeckého) zákona, než je kauzálny, vzťahový a klasifikačný zákon. Túto myšlienku prvý jasne vyjadril V. Filkorn (1956).¹⁹ Začínajú to chápať aj mnohí význační fyzici (W. Heisenberg, N. Bohr, V. A. Fok a i.). Problém je však v tom, čo je to za zákon. Súdruh Filkorn ho chápe ako jednoznačné vyjadrenie samopohybu. Heisenberg ho charakterizuje nelineárnou samointerakciou. Bohr a Fok ho spájajú s kategóriou „potenciálnej možnosti“ a pod.

Marx však tento problém už vyriešil v politickej ekonómii. Jeho prínos najhlbšie osvetlil J. Cibulka v citovanej štúdií (1962).²⁰ Súdruh Cibulka v nej podáva filozoficky precíznu definíciu zákona ako „formy pohybu vnútorného protirečenia“. Ukazuje, že dialektický protirečivý typ zákona je najhlbšou podstatou samopohybu, že ostatné typy zákonov sú podstatami parciálnych, relatívne sa osamostatňujúcich stránok samopohybu, že čiastkové samopohyby sa včleňujú do všeobecnejších a pod. Najcennejším a novým v knihe s. Cibulku je najmä rozbor rozdielu medzi kauzálnym a dialektickým zákonom.

Nezávisle od J. Cibulku a paralelne s ním prišli na myšlienku dialekticky protirečivého typu zákona aj iní autori. V SSSR ju vyslovil E. V. Iljenkov (1960),²¹ ktorý síce nepodáva tak precíznu analýzu ontologickej stránky dialektického vedeckého zákona, zato však hlboko rozpracúva jeho gnozeologický aspekt. Iljenkov výklad postupu od abstraktného ku konkrétnemu a jednoty historického a logického nebol dosiaľ prekonaný. Pokusom o ucelený obraz ontologickej i gnozeologickej stránky dialektického vedeckého zákona (pravda, len z hľadiska zákona jednoty a boja protikladov) je Čertkovova kniha *Jadro dialektiky* (1963).²² Otázka logickej stránky tohto vedeckého zákona je veľmi zložitým problémom, ktorý si vyžaduje vybudovanie novej, dialektickej logiky. Na tomto probléme pracuje už celý rad marxistických filozofov.

*

1. Ľudia nemôžu meniť objektívne zákony ľubovoľne, svojím myslením, jednoduchým poznaním nevyhnutnosti. Myslenie ľudí však je schopné zvládnuť zákon

¹⁹ V. Filkorn, *Metóda vedy*, Bratislava 1956.

²⁰ J. Cibulka, *Prínos Marxovo Kapitálu k poznaniu spoločenských zákonů*, Praha 1962.

²¹ E. V. Iljenkov, *Dialektika abstraktného i konkrétneho v „Kapitále“ Marxa*, Moskva 1960.

²² V. P. Čertkov, *Jadro dialektiky*, Moskva 1963. Pozri aj V. Černík, *Dialektický vedecký zákon*, Bratislava 1964. Autor tejto knihy rozvíjal myšlienku zblíženia kategórie zákona s kategóriou dialektického protirečenia vo svojich prácach: *Marxovo rozvinutie poznania zákona v „Kapitáli“* (diplomová práca Moskva 1956); *Dialektický vedecký zákon. Metóda Marxovho Kapitálu* (dizertácia, Bratislava 1961) a *Dialektický vedecký zákon* (habilitačná práca, Bratislava 1963).

teoreticky a na tomto základe vedecky predvídať zmenu objektívnych zákonov.

2. Predvídať zmenu podstaty a vznik nových zákonov však nie je možné na základe preddialektických typov vedeckého zákona. V nich sa podstata zobrazuje iba ako niečo dané, nie je pochopená ako vnútorná tendencia. Na to musíme poznať zákon zmeny podstaty, formu pohybu a vývinu ich vnútorného dialektického protirečenia, t. j. dialektický zákon.

3. *Môžu ľudia prakticky ovládať zmenu spoločenských zákonov?*

Na ovládanie zákonov nepostačuje poznanie zákona a vedecké predvídanie. Musí tu byť aj materiálna sila, ktorá je schopná využiť poznanú nevyhnutnosť prakticky.

Nie je celkom jasné, čo to je ovládanie zákona. Spravidla sa celý problém redukuje na tieto faktory: a) využitie zákona v jeho prirodzených podmienkach. Tu však človek ešte neovláda zákon, ale skôr naopak, zákon ovláda človeka; b) usmerňovanie foriem prejavu zákona pôsobením na jeho vonkajšie podmienky. Tu už človek nielen využíva zákon, ale ovláda aj formy jeho prejavu, t. j. podrobuje sa priaznivým účinkom zákona a zároveň dáva „ničivým prírodným silám iný smer“.²³ Taká redukcia je typická pre Stalinovu koncepciu zákona.

Obidve spomenuté formy využitia zákonov však nepostačujú na objasnenie zvláštností ovládania spoločenských zákonov za socializmu a komunizmu, nevyjadrujú, v čom je skok z ríše nevyhnutnosti do ríše slobody, ktorý je spätý s prechodom ku komunizmu. Aj kapitalista vie „usmeriť ničivé prírodné sily“ a „spoločenské sily“ „vo svoj prospech“. Trieda kapitalistov napr. môže pomocou protipôsobiacich faktorov hamovať pokles miery zisku. Iná otázka je, že buržoázia nemôže zvládnuť samu vnútornú dialektiku zákona zostupnej tendencie ziskovej miery, t. j. ovládnuť pohyb a vývin vnútorného protirečenia tohto objektívneho zákona. *Ukazuje sa, že ovládanie foriem prejavu zákona nevyklučuje, ale naopak, je celkom zlučiteľné s bezmocnosťou človeka voči vnútornej dialektike zákona.*

Zoberme na chvíľu za základ tézu, že podstatou ovládania ekonomických zákonov za socializmu je usmerňovanie foriem ich prejavu (pričom tieto zákony budeme chápať ako sily). Potom musíme vidieť podstatu plánovania a riadenia ekonomiky v snahe dopredu a ústredne riadiť každú maličkosť, t. j. v maximálnom zúžení právomocí podnikov, v prehnanom centralizme, v ignorovaní ekonomických pák. Dôsledkom toho bude živelné narastanie byrokratického aparátu. Takáto snaha potlačiť „živelnosť“ v čiastkových javových formách nevyklučuje faktické pripúšťanie živelnosti v podstate, v celku.

Práce na novom systéme plánovania a riadenia ekonomiky ukázali, že problém je v tom, ako dosiahnuť pravý opak. Treba vybudovať takú metódu ekonomického riadenia, ktorá umožní „na jednej strane maximálne rozšírenie právomoci podnikov, t. j. demokratických princípov, na druhej strane upevnenie ústredného

²³ J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socializmu v SSSR*. Bratislava 1952, 6, 7. Pozri aj V. P. Tugarinov, *Zákony objektivného mira...*, Leningrad 1954, 176—178, alebo V. N. Čerkovec, *Voprosy filosofii* (1964), č. 7, 4 n.

plánovitého riadenia a jeho sústredenie na základné, hlavné otázky hospodárskej politiky.²⁴ To znamená, že treba *ovládať vnútornú dialektiku ekonomických zákonov socializmu*, nedopustiť jej živelné pôsobenie (centrálne plánovanie a riadenie základných výrobných proporcií) a *využiť objektívnu dialektiku zákona a čiastkových foriem jeho prejavu* (nepriame celospoločenské riadenie využívaním ekonomických pák).

J. V. Stalin teoreticky nezvládol dialekticky protirečivý typ zákona. Nezvládnutá dialektika sa uňho prejavuje živelne, v podobe paradoxov. Stalin na jednej strane kategoricky vyhlasuje, že ľudia nemôžu meniť objektívne zákony, že môžu iba „dať prírodným silám iný smer“. Na druhej strane však konštatuje, že sovietsky štát likvidoval kapitalistické formy vlastníctva a vytvoril „takmer z ničoho“ socialistické formy vlastníctva.²⁵ Pritom, podľa neho samého, so zmenou ekonomických podmienok jeden zákon ustupuje miesto druhému zákonu. Čo to znamená? Sovietska moc zmenou formy vlastníctva výrobných prostriedkov dosahuje zmeny zákonov kapitalizmu na zákony socializmu. Ukazuje sa, že ľudia síce nemôžu meniť objektívne zákony priamo a ľubovoľne, ale môžu — ako to explicitne vyjadril Z. Hába — „dosiahnuť ich zmeny prostredníctvom zmien“ vo vnútorných podmienkach zákonov.²⁶ Na tomto závere nič nemení, že pri premene zákonov kapitálu na zákony socializmu sa robotnícka trieda musí opierať o včleňenosť samopohybu kapitálu do samopohybu celej spoločnosti, t. j., že sa pritom musí opierať o zákon záväzného súladu medzi výrobnými silami a výrobnými vzťahmi. Fakt zostáva faktom: *Ľudia môžu nielen usmerňovať spoločenské „sily“, ale môžu dosiahnuť aj zásadnú zmenu spoločenských zákonov prostredníctvom zmien v ich vnútorných ekonomických podmienkach (ak taká zmena objektívne dozrela a ak sú schopní náležite využiť zákonitosť tejto zmeny)*.

Hovorilo sa už o tom, že klasický kauzálny vedecký zákon nedáva kľúč k pochopeniu samodeterminácie zákonov (reprodukcie ich imanentných podmienok). Tým menej postačuje na osvetlenie samodeterminácie spoločenských zákonov, na pochopenie toho, „ako môžu byť od ľudského vedomia nezávislé také zákony, ktoré sa uskutočňujú len cez vedomú ľudskú činnosť“.²⁷ Bez toho však nemožno vyriešiť problém, či ľudia môžu alebo nemôžu dosiahnuť zmeny spoločenských zákonov. Súdruh Hába, ktorý rieši daný problém v citovanej štúdii, v mnohom prekonáva Stalinovo úzko kauzálne poňatie zákona. Hovorí o ekonomických zákonoch ako o vzťahoch podstát. To mu umožňuje vysloviť myšlienku, že ľudia môžu dosiahnuť aj zmeny spoločenských zákonov. Nevyjadruje však dosť jasne, že zákon je *dialekticky protirečivým* vzťahom podstát. To ho vedie späť k téze, že človek môže pôsobiť iba na podmienky prejavu zákona. Jeho riešenie problému zhruba vyzerá takto: „Ak jestvujú dané podmienky, človek nemôže nič robiť, ani pokiaľ ide o vznik danej súvislosti, ani o jej obsah... Ak však nemôže človek pôsobiť bezprostredne na vzťah, keď už vznikol, môže zato

²⁴ *Štát všetkého ľudu*, redakčný článok moskovskej Pravdy zo 6. decembra 1964.

²⁵ J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socializmu v SSSR*, Bratislava 1952, 8–9.

²⁶ Z. Hába, *Štúdiá o ekonomických zákonoch a ich pôsobení v prechodnom období k socializmu*, Bratislava 1956, 68.

²⁷ Tamtiež.

pôsobiť na podmienky, za ktorých sa tento vzťah prejavuje... Spoločnosť, keď ovládne niektoré podmienky pôsobenia ekonomických zákonov, môže postaviť tieto zákony do istých medzí, zúžiť alebo rozšíriť sféru ich pôsobenia, hamovať ekonomický rozvoj v jednom smere a podporovať v druhom.²⁸

Je nesporné, že ľudia určitej generácie vstupujú do hotových (daných) ekonomických pomerov, ktoré vytvorili minulé pokolenia ľudí. Spomedzi nich možno vyčleniť také podmienky, ktoré determinujú určitý charakter spoločenských zákonov (stupeň vývinu výrobných síl, forma vlastníctva výrobných prostriedkov a pod.). Pokiaľ sú tieto podmienky dané, jestvuje aj im zodpovedajúci, od vôle a vedomia ľudí nezávislý, *objektívny* zákon. Podstata človeka, ktorý vstupuje do daných ekonomických pomerov, postupne sa stvárnjuje vnútornou dialektikou tohto zákona. Taký človek sa stáva, nech chce alebo nie, celou svojou bytosťou (bytím i vedomím) zrkadlom, t. j. formou prejavu, daného podstatného vzťahu.²⁹

Je očividné, že pokiaľ sú vnútorné podmienky dané, môžu ľudia pôsobiť iba na vonkajšie podmienky prejavu zákona. Vtip je však v tom, že *vnútorné podmienky zákona nie sú iba čímsi daným, stálym, determinujúcim*. Sú nielen východiskom, ale i výsledkom vnútornej dialektiky zákona, t. j. i niečím determinovaným, čo sa neustále obnovuje a koniec koncov i mení. Človek nemôže takmer „nič robiť“, keď už sú tieto podmienky dané, ale môže veľa urobiť ako článok sprostredkujúci ich reprodukciu, zvečňovanie a pretváranie. Človek sa môže stať a stáva sa vo svojej praktickej činnosti sprostredkujúcim článkom samodeterminácie objektívnych zákonov a môže svojím pôsobením na ich vnútorné podmienky usmerňovať pohyb i vývin ich vnútorného dialektického protirečenia. V tom je práve revolučne praktická činnosť.

Pre samodetermináciu prírodných zákonov je sprostredkujúca ľudská činnosť čímsi náhodným: môže, ale nemusí a často ani nemôže byť. Pre samodetermináciu spoločenských zákonov je však podstatným absolútne nevyhnutným momentom, bez ktorého sa v nijakom prípade nemôže zaobísť.

Podstata ľudskej činnosti nie je v pôsobení na podmienky prejavu ekonomických zákonov (hoci jestvovalo obdobie, v ktorom ľudia skutočne ovládali iba podmienky ich prejavu). Práve tak je nesprávne tvrdenie, že spoločenské zákony sú iba akýmisi prírodnými silami, jestvujúcimi kdesi mimo človeka (hoci je faktom, že v určitom období pôsobia ekonomické zákony na ľudí ako slepé sily prírody). Takéto naturalizujúce hľadisko logicky vedie k idealistickým špekuláciám: zákon sa fetišizuje v podobe akejsi „železnej“ nevyhnutnosti. Namiesto toho, aby sa prehĺbila vedecká analýza skutočnosti, začína sa naopak kritizovať skutočnosť za to, že nezodpovedá svojmu pojmu, resp. našej teoretickej predstave o nej.

Spoločenské zákony sú nevyhnutnými *vzťahmi ľudí, nie vecí* (aj keď ako vzťahy vecí niekedy vystupujú). Vnútorné ekonomické podmienky spoločenských zákonov sú výtvorom činnosti minulých ľudských generácií a k ich reprodukcii

²⁸ Z. Hába, c. d., 74, 80.

²⁹ Marx v *Kapitáli* ukázal, že môžu jestvovať aj prevrátené formy prejavu podstatných vzťahov (imaginárne, iracionálne).

nemôže dôjsť ináč ako prostredníctvom praktickej činnosti súčasnej generácie. Ak by ona zahynula, prestane existovať aj spoločenská zákonitosť na našej planéte. Človek je objektom i subjektom ekonomických vzťahov; ekonomické pomery, do ktorých vstupuje, ho determinujú, ale súčasne sa ním aj pretvárajú. *Podstata ľudskej činnosti je teda v pretváraní vnútorných ekonomických podmienok spoločenských zákonov.* Človek je na rozdiel od ostatných živočíchov skutočným tvorcom svojich vlastných dejín.

Len čo určitý spoločenský zákon vznikol, začína svojím vlastným pôsobením (vlastnou dialektikou), prostredníctvom cieľavedomej činnosti ľudí, vtiahnutých do daného procesu, obnovovať podmienky, ktoré boli pôvodne jeho východiskom a ktoré sú jeho oporou. Za kapitalizmu napr. „sám robotník ustavične produkuje objektívne bohatstvo ako kapitál, ako cudziu moc, ktorá ho ovláda a vykorisťuje, a kapitalista práve tak ustavične produkuje pracovnú silu ako subjektívny zdroj bohatstva, oddelený od prostriedkov jej vlastného spredmetnenia, ... slovom, produkuje robotníka ako námezdného robotníka. Táto ustavičná reprodukcia čiže zvečňovanie robotníka je *conditio sine qua non* (nevyhnutnou podmienkou) kapitalistickej výroby“.³⁰ Za socializmu sám robotník a družstevný roľník ustavične produkuje seba samého ako všeludového či kolektívneho vlastníka výrobných prostriedkov, ako človeka vytvárajúceho nadprodukt pre spoločnosť. To je nevyhnutnou podmienkou socialistickej výroby.

*Subjektívne cieľavedomá (duchovná i hmotná) ľudská činnosť je vnútorným momentom dialekticky protirečivej samodeterminácie spoločenských zákonov. Bez tejto činnosti sa proces spoločenskej samodeterminácie nemôže uzavrieť.*³¹ Tento záver platí všeobecne. Rozdiel je len v tom, nakoľko si ľudia proces spoločenskej samodeterminácie uvedomujú a nakoľko sú schopní ovládať ho tak, aby výsledky ich činnosti zodpovedali ich pôvodnému zámeru. To závisí od mnohých faktorov: od charakteru objektívnej nevyhnutnosti, od hĺbky jej poznania, od toho, nakoľko subjektívny záujem človeka zodpovedá objektívnej nevyhnutnosti, od materiálnych prostriedkov, ktoré má človek k dispozícii, od konkrétnej situácie. V tomto zmysle jestvuje podstatný rozdiel medzi komunistickou spoločnosťou a dosocialistickými formáciami.

V dosocialistických formáciách proces samodeterminácie ekonomických zákonov sprostredkovala záujmovo roztrieštená, antagonisticky protikladná činnosť ľudí. Buržoázia síce vie spoločenské sily využívať a dokonca aj usmerňovať vo svoj prospech, nemôže však ovládnuť vnútornú dialektiku spoločenských zákonov kapitálu, ktorá smeruje ku konečnému krachu kapitalizmu a vystupuje voči nim ako slepá sila prírody. Naopak, *za socializmu a komunizmu sa môže proces samodeterminácie ekonomických zákonov dôsledne sprostredkovať len záujmovo zjednotenou činnosťou ľudí, ktorí teoreticky i prakticky ovládajú nielen formy prejavu, ale i vnútornú dialektiku spoločenských zákonov, t. j. vedia vopred, plánovito zabezpečovať efektívnu proporcionalitu spoločenskej výroby.*

V našej literatúre sa veľmi často nesprávne uvádza, že sloboda človeka je

³⁰ K. Marx, *Kapitál I*, Bratislava 1959, 604.

³¹ S. L. Rubinštejn, *Bytí a vedomí*, Praha 1961, 247; rusky 284.

v poznaní nevyhnutnosti a v jej praktickom ovládaní v procese materiálnej výroby. V tom však je fakticky iba vnútorný základ slobody. Človek môže dokonale ovládnuť prírodnú nevyhnutnosť a jednako byť neslobodným (ak mu napr. toto ovládanie zaberá všetok čas). Slobodným v pravom zmysle sa stáva až vtedy, keď mu ovládanie prírodnej nevyhnutnosti v procese materiálnej výroby zaberá iba málo času. „Ríša slobody sa začína v skutočnosti až tam, kde sa prestáva pracovať pod tlakom núdze a vonkajšej účelnosti; leží teda podľa povahy vecí mimo sféry vlastnej materiálnej výroby.“³² (Podčiarkol V. Č.) Preto tiež Marx píše, že základnou podmienkou realizácie skutočnej ríše slobody je „skrátenie pracovného času“.³³

V oblasti materiálnej výroby „môže sloboda spočívať iba v tom, že zospoločenštný človek, združení výrobcovia racionálne regulujú . . . svoju výmenu látok s prírodou, podriaďujú ju svojej spoločnej kontrole, namiesto toho, aby ich ako slepá sila ovládala, a uskutočňujú ju s najmenším vynaložením síl a za takých podmienok, ktoré sú ich ľudskej povahe najdôstojnejšie a najprimeranejšie. Vždy to však ostáva ríša nevyhnutnosti. Za jej hranicami sa začína rozvoj ľudských síl, ktorý je sám sebe účelom, pravá ríša slobody, ktorá však môže rozkvitnúť iba na tejto ríši nevyhnutnosti ako na svojej základni“.³⁴ (Podčiarkol V. Č.)

*

1. Ľudia sú vnútorným momentom dialekticky protirečivého procesu samodeterminácie spoločenských zákonov, t. j. sú sprostredkujúcim článkom, cez ktorý spoločenské zákony reprodukovujú svoje imanentné podmienky.

2. Ľudia môžu prostredníctvom zmeny týchto vnútorných podmienok dosiahnuť zmeny spoločenských zákonov, ak taká zmena objektívne dozrela a ak vedia využiť zákonitosť zmeny zákonov.

3. Za socializmu a komunizmu ľudia ovládajú nielen formy prejavu ekonomických zákonov (pôsobením na podmienky ich prejavu), ale i vnútornú dialektiku (protirečenie) týchto zákonov (pôsobením na ich vnútorné podmienky). Na tomto základe a len na ňom môže rozkvitnúť skutočná ríša slobody.

ВОЗМОЖНОСТЬ ИЗМЕНЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ЗАКОНОВ

Вацлав Черник

Исходной точкой решения проблемы является понимание процесса самоопределения объективных законов: законы в своей внутренней диалектике восстанавливают те условия, которые первоначально служили их исходной точкой. Определяющее становится определяемым. Эти условия называются внутренними условиями действия закона. Движущей силой расширенного воспроизводства иманентных условий действия закона является движение внутреннего диалектического противоречия. Закон является формой движения этого проти-

³² K. Marx, *Kapitál III/2*, Bratislava 1959, 373.

³³ K. Marx, *Kapitál III/2*, Bratislava 1959, 373

³⁴ Tamtiež

ворения в сущности вещей. Объективные законы не изменяются по отношению к обстоятельствам своего проявления, но они подвергаются изменениям вместе с изменением внутренних условий их действия.

Если внутренние условия действия природных и общественных законов заранее даны, люди могут влиять лишь на внешние условия их проявления. Однако, так как внутренние условия действия объективных законов вновь восстанавливаются, могут люди, являющиеся посредником этого восстановления, владеть и внутренней диалектикой этих законов. Внутренние условия действия общественных законов не могут быть восстановлены иначе, чем через посредничество субъективно целенаправленной действительности людей. Через изменение этих условий люди могут добиться и изменения объективных общественных законов (если такое изменение уже объективно назрело и если люди умеют использовать закономерность этого изменения).

И в досоциалистических общественно-экономических формациях люди умели использовать природные и общественные силы и изменять формы их проявления так, чтобы они им служили. При социализме и коммунизме, однако, люди теоретически и на практике владеют также внутренней диалектикой общественных законов, которая уже перестает выступать по отношению к людям как отчуждившаяся от них сила природы. Только на этой основе создается действительное царство свободы.

THE PRACTICABILITY OF CHANGES IN SOCIAL LAWS

Václav Černík

The point of issue to this problem is the comprehension of the process of autodetermination of objective laws; by their internal dialectics the laws renew the conditions which were originally their starting point. The determiner becomes the determined. We call these conditions the internal conditions of validity of a law, and we differentiate them from the external condition of the manifestation of a law. The motive force of an extended reproduction of immanent conditions of laws is the movement of the internal dialectical contradiction. The law is the form of movement of this contradiction in the essence of things. Objective laws are constant as related to the circumstances of their manifestation. Eventually, however, they are changing together with the changes taking place in their internal conditions.

If there are given internal conditions of natural or social laws, man can do nothing but act only on the external conditions of their manifestation. However, since the internal conditions of objective laws are subjected to renewal, man, being an intermediary of this reproduction, is able to control also the internal dialectics of these laws. The internal conditions of validity of social laws cannot be renewed otherwise than by the intermediary of subjectively-purposeful activity of man. By changing these conditions man will be able to achieve also changes of objective social laws (if such a change did objectively mature, and if people were able to exploit the lawfulness of such change).

Even in pre-socialistic formations people were able to make use of natural and social forces, and to control their form of manifestation for the own purpose of man. In socialism and communism, however, man theoretically and practically controls also the internal dialectics of social laws, and dialectics cease to act against man as forces alienated from him. A really free realm of liberty can be founded only on this foundation.